

TANZİMAT'IN "DAHA AZ EŞİT" UNSURLARI: KADINLAR VE KÖLELER

Gökçen ALPKAYA*

Fuat Paşa'nın anlatımıyla, "Tanzimat'ın ilanından önce, Sultan'ın tebaası, görünüşte altildilmez bir önyargıyla birbirinden ayrılan iki sınıfa bölünmüştü: müslümanların temsil ettiği hakim sınıf ve tamamen bunun otoritesi altında bulunan ve müslüman olmayan halkın temsil ettiği aşağı sınıf. Hiçbir meşruiyeti olmadığı halde, siyasi bir dogma olarak son derece güçlü olan bu eşitsizlik, Sultan'ın bütün tebaasının, ırk ve din ayrımı gözetilmeksizin mutlak eşitliğini ilan eden Gülhane Hattı ile ortadan kaldırıldı."¹ Yine Fuat Paşa'nın deyişiyle bir "eşitlik fermanı" olan Tanzimat Fermanı, gerçekte, Osmanlı'nın son dönemi boyunca geçerliliğini koruyacak bir eşitlik anlayışının sınırlarını çiziyor ve eşitliği özgür ve erkek Osmanlı uyrukları arasında geçerli bir hukuk normuna indirgiyordu. Sözkonusu dönem boyunca Osmanlı hukukunun neredeyse yok saydığı kadınlar ve köleler, farklı nitelikte olmakla birlikte, modern merkezi devleti oluşturma yolunda atılan adımlardan nasibini alamayan toplumsal kategorileri oluşturma noktasında birleştiler. Kölelik, sık sık çıkarılan fermanlarla görünüşte yasaklanan, ancak toplumsal örgütlenmedeki geleneksel meşruiyeti hukuk tarafından da onaylanan bir kurum olarak 20. yüzyıl başına kadar varlığını sürdürdü. Kadınlar ise, özellikle II. Meşrutiyet'le birlikte gündeme gelen fiili mücadele ve kazanımlarının hukukça da tanındığını görmek için Cumhuriyet'i beklemek zorunda kaldılar. Bu yazı, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan ve II. Meşrutiyet'e kadar devam eden dönemde, Osmanlı pozitif hukukunda bu iki kategorinin durumunu ele almaktadır; II. Meşrutiyet dönemi, birçok açıdan Cumhuriyet'le bir bütünlük oluşturduğundan, bu yazının kapsamı dışında tutulmuştur.

* Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Araştırma Görevlisi.

¹ Avrupa'daki Osmanlı elçiliklerine gönderilen 15 Mayıs 1867 tarihli yazıdan; metnin tamamı için bk. Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane ou Recueil des Lois, Reglements, Ordonnances, Traites, Capitulations et Autres Documents de l'Empire Ottoman*, Constantinople, Demetrius Nicolaides, 1873-1874, cilt II, s.25.

I. Kadın

Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla başlayıp I. Meşrutiyet'ten sonra da devam eden laik ve çağdaş yasaların benimsenmesi sürecinde kadın hukuksal düzenlemelerde en az yer verilen toplumsal grubu oluşturur. Dönemin başlıca üç fermanında, *Tanzimat* (1839), *Islahat* (1856) ve *Adalet* (1875) fermanlarında² kadından ne eşitlik, ne de diğer reformlar çerçevesinde söz edilmez. Kadına, hakları olan bir birey olarak yer veren ilk hukuksal düzenleme, *Tâbiyyet-i Osmaniye Kanunnamesi*'dir.³ Yasanın ilk maddesi, ana-babası ya da yalnızca babası Osmanlı uyrukluğunda iken doğan herkesin Osmanlı uyruğu sayılacağını belirtmektedir. Gerek yasanın diğer maddelerinde, gerekse dönemin hemen bütün hukuk metinlerinde yalnızca erkeği içeren "herkes" sözcüğünün, yasanın 7. maddesiyle birlikte değerlendirildiğinde, kadını da kapsadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu maddeye göre, Osmanlı uyrukluğunda iken yabancıyla evlenen kadın, kocasının ölümü tarihinden itibaren üç yıl içinde başvurursa Osmanlı uyrukluğuna dönebilecektir. Aynı madde, ilk maddeye uygun olarak, bu kararın kişisel olduğunu, yani kadının çocuklarını kapsamadığını belirtmektedir.

Bu yasa, üstü örtülü bir biçimde, Osmanlı uyruğu kadının yabancıyla evlenme hakkını tanıırken, 1874 tarihli "*Tebaa-i Devlet-i Aliye ile Tebaa-i İraniyenin İzdivacı Haklarında Olan Memnuiyetin Muhafazasına Dair Nizamname*"⁴ Osmanlı uyruklarının İran uyruklarıyla evlenmesine ilişkin yasağın devam ettiğini, bu yasağa uymayan kadının evliliğinin geçersiz sayılarak Osmanlı uyrukluğunun devam edeceğini ve kadınla çocuklarının vergi yükümlülüklerinin ortadan kalkmayacağını bildirmektedir. 1885 tarihli bir talimat⁵ ise, yasağın devam ettiğini belirterek İran uyruklu erkekle evlenen kadının cezalandırılacağını duyurmaktadır.

Bu dönemde, genel olarak evliliğe ilişkin tek düzenleme, *İzdivac ve Tenakih Maddesi Hakkında Tenbihatı Havi İlanname*'dir.⁶ Ailenin, modern anlamıyla toplumsal bir birim olarak algılandığını, ancak bu kurumun meşruiyetinin şer'i hükümlere dayandırıldığını ortaya koyan bu metne göre, evlenme, insanın en doğal ihtiyaçlarından biridir ve

2 Fermanların metinleri için bk. Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri* (1839-1980), Ankara, A.Ü. S.B.F. Yayınları, 1982, 2. baskı.

3 *Düstur*, I. Tertip, Cilt 1 (1289), s.16. Yasanın tarihi belirtilmemiştir.

4 *Düstur*, I. Tertip, Cilt 4, s.651.

5 George Young, *Corps de Droit Ottoman*, Oxford, Clarendon Press, 1905, cilt II, s.209.

6 *Düstur*, I. Tertip, Cilt 1 (1289), s. 736.

kuralları her din ve mezhepte ayrı ayrı düzenlenmiştir. Nikah, İslamda, şeriatın öngördüğü üzere “en aşağı on dirhem gümüş” değerinde bir bedelle gerçekleştirilir. Ancak, zaman içinde, şer’i kurallar unutulup, evlenebilmek için “beş-on kese akçe” harcamak zorunlu hale gelmiş ve evlenmek neredeyse imkansız kılınmıştır. İlanname, evlenememenin yarattığı toplumsal sorunlara da değinmektedir. Bunlar, nüfusun azalması, evlenemeyen genç kız ve delikanlıların doğal olarak fuhuşa yönelmesi ve yaşamlarının hapisanelerde berbat olması, ya da delikanlıların kız kaçırma yoluna başvurarak her iki tarafın ailesini de lekelemesi gibi “illet ve fenalıklar”dır. Bunların önüne geçmek için, “şer’an ve örfen ve aklen” doğru olmayan israfı yasaklayan İlanname’de, toplum, erkeğin statüsüne göre dört sınıfa ayrılmış ve bu sınıflarda yer alanların evlenmek için yapacakları masrafın alt ve üst sınırları belirlenmiştir.

Bu metin dışında, evlenme, ne toplumsal yaşamın hemen her alanını düzenleyen modern yasalaştırma çalışmasına konu olmuş, ne de özel hukukun birçok alanındaki şer’i kuralları biraraya getiren Mecelle’de düzenlenmiştir; dolayısıyla, evlenme, tamamen geleneksel-dinsel kurallara bırakılan tek hukuksal işlem olarak kalmıştır.

Bu dönemde kadın, ceza hukuku alanında, gerek suç, gerekse ceza bakımından erkekle aynı konumdadır. 1858 tarihli *Ceza Kanunname-i Hümayunu*⁷ yasal cezalandırmada kadınla erkek arasında bir fark bulunmadığını, ancak bazı cezaların uygulanmasında kadınların özel durumlarının gözönüne alınacağını belirtmektedir (m.43). Yasanın öngördüğü tek özel durum, hamile kadının, çocuğunu doğurana kadar idam edilememesidir (m.18). Ancak, uygulamada daha kapsamlı bazı kurallar da oluşmuştur. Bunlar arasında, idam ya da teşhir edilme cezasına çarptırılan kadının cezasının infazında tesettür kuralının bozulmaması, kürek cezasına çarptırılan kadının zincire vurulmaması ve ağır işte çalıştırılmaması, kalebendlik cezasına çarptırılan kadının erkeklerle ya da “fena kadınlar”la aynı yerde bulundurulmaması, sürgün edilen kadının sokağa düşmesini engellemek için belediyelerin yardım etmesi sayılabilir.⁸

⁷ *Düster*, I. Tertip, Cilt 1 (1282), s. 400.

⁸ Halil Rifat, *Külliyyat-ı Şerh-i Ceza*, İstanbul, Mihran Matbaası, 1312, s.93-94. Yazar, kadınların her durumda uymak zorunda oldukları hicab ve tesettür konularına ve ırz ve namuslarına halel gelmemesi, cinsiyetleri gereği olan zaaf ve aczlerinin her zaman gözönüne alınması gerektiğini belirterek, mahkemelerin, zabıtanın ve savcılarının buna dikkat etmelerini istemektedir.

Ceza yasası, yürürlüğe girdiği ilk biçimiyle, ne kadın, ne de erkek için zina suçuna yer vermemiş olmakla birlikte, bunu dolaylı yoldan ağır bir yaptırıma bağlamaktadır. Yasanın 188. maddesi uyarınca, bir kimse, karısını ya da mahreminden birini bir başkasıyla cinsel ilişki sırasında görüp o anda öldürürse mazur sayılır, bu durumda ancak üç aydan üç yıla kadar hapisle cezalandırılabilir (m.190). Yasada üç yıl sonra yapılan değişiklikle,⁹ zina hem kadın, hem de erkek için suç sayılmış, ancak hem suçun saptanması, hem de cezalandırılması farklı ölçütlere bağlanmıştır. 201. maddeye ek yeni düzenlemeyle, bir kadın hakkında ırz davasını ancak kocası, ve eğer o yoksa velisi açabilir. Zina yaptığı saptanan kadın üç aydan az ve iki yıldan çok olmamak üzere hapisle cezalandırılır. Kadının zinasını kanıtlamak için icra hali, suçortağının haremde bulunması ya da onun tarafından yazılmış mektup ya da belgeler yeterlidir. Kadının suçortağı, aynı cezaıyla cezalandırılır, ayrıca para cezası da öder. Erkeğin zinası ise ancak karısıyla birlikte yaşadığı evde yapılması ve karısının şikayette bulunması durumunda suç olarak kabul edilmektedir, ve zina yapan erkek yalnızca para cezası öder.

Kadın, ceza yargılama usulü kuralları açısından da erkekle aynı konumda tutulmuştur. 1879 tarihli *Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu*¹⁰ esas olarak cinsiyet temelinde herhangi bir ayrımcılık yapmamakla birlikte, “tanığın hasta olması veya kadın olup meşru bir mazereti bulunması” durumunda ifadesinin evde alınmasına izin vererek kadının toplumsal konumunu onaylamıştır (m.87). Öte yandan, yine aynı dönemde yürürlüğe giren ve özel hukuk alanını düzenleyen *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*,¹¹ kadının tanıklığını, ancak erkeklerin girmesinin yasak olduğu yerlere ilişkin olarak ve burada da yalnızca mala ilişkin bir konuda geçerli sayar, bunun dışında tanıklık için ya iki erkek, ya da bir erkek ve iki kadın zorunludur (m.1685). Kadına yönelik benzeri bir tutum, 1288 tarihli bir talimatta¹² görülmektedir. Bu talimata göre kadına ait mahkemeye çağrı pusulası, kadının kocasına, oğluna veya tebaasından birine, “velhasıl erkekten kim varsa ona”, eğer bunlardan hiçbiri yoksa mahalle muhtarı, imamı ya da bekeçisine verilerek onlar aracılığıyla iletilecektir. Mahalle örgütlenmesi ve gündelik yaşam için-

9 *Düstur*, I. Tertip, Cilt 1 (1282), s.466.

10 *Düstur*, I. Tertip, Cilt 4, s.136.

11 Değişik dönemlerde yayımlanarak yürürlüğe giren *Mecelle*'nin ilgili bölümü için bk. *Düstur*, I. Tertip, Cilt 4, s.79-119.

12 *Düstur*, I. Tertip, Cilt 3, s.214.

deki kadının toplumsal konumunu yansıtan bir diğer örnek, zabitanın görevlerine ilişkin talimatlardır. Bunlardan 1861 tarihini taşıyan birisi¹³ “hasta, sakat ve ihtiyar kimselerden sokaklarda kalanlar” başlığı altında, geceleri vakitsiz sokakta kalan kadınlara rastlanması durumunda, zabita memurlarının, önce kadını sorguya çekmelerini, eğer kadın “ehli ırz takımından” yani “iffetli” ise ve evi yakındaysa yanına emin adamlar ve mahalle bekçisini vererek evine yollamalarını öngörmektedir. Eğer kadın uzakta oturuyorsa, “o gece misafir olmak için mahalle imamı efendinin veyahut mahalle muhtarlarından birinin hanesine” götürülecektir. Kadının müslüman olup olmaması bu uygulamayı değiştirmeyecektir (m.55). Öte yandan, “fahişe takımı”nın da gece sokakta bulunması uygun görülmemiştir, ancak bunlar imam veya muhtar efendinin evinde misafir edilemeyeceklerinden, Hasköy’de bulunan “mahall-i mahsusları”na gönderilmelidirler (m.56). Dönemin Osmanlı hukuku, fahişelik kurumunu tanıyan bazı özel düzenlemeler içermekle birlikte, örneğin ceza yasasında iffetli kadın-fahişe ayrımı yapmamaktadır. Bu düzenlemelerden birisi,¹⁴ 1901 tarihli ve Altıncı Daire-i Belediye içindeki genelevlerin sağlık kontrolüne ilişkindir. Buna göre, genelevlerde düzenli ve sürekli bir sağlık kontrolü sağlanması için bir komisyon oluşturulacak, bu komisyon genelevlerin ödeyeceği vergi miktarlarını belirleyecek ve diğer idari işlemleri yerine getirecektir. Çalışan bütün kadınların kayıtlarının tutulması, her bölgede bir doktorun görev yapması, altı ayda bir bölge değiştirecek olan bu doktorların çalışan kadınları her hafta sağlık kontrolünden geçirmesi ve her ay komisyona rapor vermesi zorunludur.

Dönemin hukukunun kadına tanıdığı en önemli hak, toprak hukuku alanındadır. Önce 1264 tarihli bir irade-i Seniye,¹⁵ ardından da 1858 tarihli *Arazi Kanunname-i Hümayunu*¹⁶ bu alanda kadına ilk kez erkekle eşit hak tanımış, ve arazinin kız ve erkek çocuklar arasında eşit bölüşülmesini, erkek çocuk bulunmaması durumunda da tamamen ve yalnızca kız çocuğa geçmesini öngörmüştür.

Görüldüğü gibi, kadın, kendisini doğrudan ilgilendiren alanlarda ve kimi zaman farklılığı, kimi zaman da eşitliği özel olarak vurgulanarak hukuk düzenine katılabiliştir. Bunun dışında, toplumsal örgüt-

13 *Düstur*, I. Tertip, Cilt 2, s.754.

14 Young, *agy*, cilt VI, s.164.

15 Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat*, 1940, s.359.

16 *Düstur*, I. Tertip, Cilt 1 (1282), s.16.

lenme ve işleyişi yansıtan ve ona yön veren hukuksal düzenlemelerde kadının yeri yoktur. Bunun en iyi örneği, 1876 tarihli *Kanun-ı Esasi*'dir. "Tebaa-i Devlet-i Osmaniyenin Hukuk-u Umumiyesi" başlığı altında toplanan temel hak ve özgürlüklerin kadınlar için de geçerli olduğunu düşünmek için hiçbir neden yoktur. Eşitliği tanıyan "Osmanlıların kaffesi huzuru kanunda ve ahvali diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezaifinde mütesavidir" (m.17) hükmü bile kadınları kapsamamaktadır. Daha da ilginç olan ise, cinsiyet temelindeki ayrımcılığa ilk anayasadan ancak 85 yıl sonra, 1961 anayasasıyla son verilmiş olmasıdır.

II. Kölelik

1847'de kaldırıldığı yolundaki yaygın inanişe karşın¹⁷ kölelik, Osmanlı toplumunda 20. yüzyıl başına kadar varlığını hukuken ve fiilen sürdürmüş bir kurumdur. Köle ticaretinin ve esir pazarlarının yasaklanmasına ilişkin olarak sık sık çıkarılan fermanlara, imzalanan uluslararası anlaşmalara karşın, Osmanlı hukuku, özellikle ev hizmetlerine yönelik köleliği meşru kabul etmiş ve hatta korumuştur; bununla birlikte, onu toplumsal bir kurum olarak yasal düzenlemelere bağlamaktan da kaçınmıştır.¹⁸ Kadının olduğu gibi kölenin durumu da, modernleşen hukuk düzeninin dışında, üzerinde sessizce uzlaşılan geleneksel kurullarla düzenlenmeye devam edilmiştir.

1889 tarihli yasaya kadar, köleliğe ilişkin yasaklamalar, ticaretin yoğunlaştığı belirli bölgelere yöneliktir. Bunlar arasında, örneğin 1854 tarihli bir ferman¹⁹ Çerkes köle ticaretine son verilmesini buyurmaktadır. Fermana göre, Tanrı'nın yarattığı ve özgür doğma hakkını bahşettiği insan, bütün yaratıkların en soylusudur. Çerkesler ise, Tanrı'nın buyruğuna karşı gelerek, çocukları ve ana-babalarını pazarlarda hayvan ya da mal gibi satmakta, hatta bu ticaret için başkalarının çocuklarını bile çalmaktadırlar. Ferman, insan onuru ve Tanrı'nın isteğiyle bağdaşmayan bu tuhaf adete son verilmesi için Çerkeslere etkili nasihatlerde bulunulmasını ve gereken emirlerin verilmesini buyurmaktadır. Aynı yıl çıkarılan bir başka ferman²⁰ bu kez Gürcistan'dan ge-

17 Bu yasaklamaya ilişkin ferman, dönemin Osmanlı mevzuatının toplandığı *Düstur I. Tertip*'te, George Young'ın *Corps de Droit Ottoman* ve Aristarchi Bey'in *La Legislation Ottomane* adlı yapıtlarında yer almamıştır.

18 Young, *agy*, cilt II, s.166.

19 *Ibid*, s.172.

20 *Ibid*, s.173.

tirilen kadın ve çocukların satılmasına ilişkindir. Bu fermanın önemli bir özelliği, köle satın almayı da köle ticareti yapmakla eşdeğer tutup yasaklamasıdır. Ferman, satılmak üzere getirilen Gürcü kadın ve çocukların ailelerine teslim edilmesini ve bundan böyle Gürcistan'dan getirilen kölelerin deniz ya da kara yoluyla Anadolu'ya sokulmamaları için her türlü önlemin alınmasını öngörmektedir.

Zenci ticaretini konu alan 1857 tarihli bir diğer ferman²¹ köle ticaretinin boyutlarını ve bunun o dönemde nasıl algılandığını ortaya koyar. Fermana göre, "...bu üserayı zenciye memleketlerinden çıkarılıp sevahile getirilinceye, değin çuvallarda bunca zahmet ve meşakkat çektiklerinden bir çoğu telef olduktan sonra" kalanların çoğu da elverişsiz koşullar yüzünden genç yaşta ölmekte ve bu durum "insaniyetin tecviz etmeyeceği derecede dairei tahammülden haric" bulunmaktadır. Bu nedenle, fermanın ulaştığı andan itibaren, bu ticaretin merkezi olan Trablusgarp'tan hiçbir köle yola çıkarılmayacak, Afrika içlerine dağılmış olan köle tüccarlarına haber gönderilip sekiz hafta süre tanınacak ve bu sürenin sonunda yine köle getiren olursa onlara ruhsat verilmeyecektir. Fermana göre, yasağı ilk kez çiğneyen köle tüccarları için kölelerinin ellerinden alınması yeterli ceza sayılır, ancak tekrarı halinde önce bir yıl, sonra da artan sürelerle hapisle cezalandırılacaklardır. Öte yandan, köle tüccarlarının getirdikleri köleler geri gönderilemeyeceklerinden, buldukları şehirlerde uygun yerlere yerleştirileceklerdir. Fermanında, bu yasağın o tarihten sonraki ticaret için geçerli olduğu, ötedenberi mülk edinilmiş kölelerin yasak kapsamına girmediği ayrıca belirtilmiştir.

1868 tarihli bir tezkere-i samiye²² İzmir'de bazı kölelerin sahiplerinden alınıp azat edildiklerinin öğrenildiğini belirterek, köle ticaretinin yasaklanmış olmasına karşın, yasaktan önce edinilen ya da ev hizmetleri için teker teker satın alınan köleler için bu yasağın geçerli olmadığını ve bu tür kölelerin azat edilmelerinin gerekmediğini duyurmaktadır. 1871'de valilere gönderilen bir talimat²³ esir pazarlarının ve esirci esnafı loncasının kaldırılmış olmasına karşın yeni pazarlar kurulduğunu, bu yüzden ciddi bir yaptırım uygulanmadan köle ticaretinin engellenemeyeceğinin anlaşıldığını, bu nedenle Şura-yı Devlet'in İstanbul ve taşralarda esir pazarlarının kapatılmasına, yeni pazar açau ya da köle ticaretine devam edenlerin ilk seferinde bir yıl, tekrarı ha-

21 *Düstur*, I. Tertip, Cilt 4, s.388.

22 Young, *agy*, s.176.

23 *Ibid*, s.176.

linde ise artan sürelerle hapisle cezalandırılmalarına karar verdiğini bildirmiştir. Aynı konudaki bir diğer tezkere-i samiye²⁴ 1879 tarihini taşımaktadır.

1880'de İngiltere'yle zenci ticaretine ilişkin bir anlaşma imzalanarak²⁵ deniz yoluyla sürdürülen köle ticaretinin engellenmesi için işbirliğine gidilmiştir. Anlaşmaya göre, Osmanlı devleti sınırları içinde köle ticaretini yasaklamayı, köle ticareti yapanlarla buna doğrudan ya da dolaylı olarak karışanları cezalandırmayı ve ticarete konu olan köleleri azat etmeyi yükümlenmektedir. Ancak, sahipleriyle birlikte yolculuk eden ve belgeleri eksiksiz olan köleler bu kapsam dışında tutulmuştur. Osmanlı Devleti ve İngiltere, Kızıldeniz, Aden Körfezi, İran körfezi, Doğu Akdeniz ve bütün Osmanlı karasularında köle ticareti yaptığından kuşkulanan gemileri denetim ve zapt yetkisini karşılıklı olarak tanımıştır. İngiliz kruvazörleri köle ticareti yapan Osmanlı gemilerini en yakın Osmanlı makamına, Osmanlı kruvazörleri de bu tür İngiliz gemilerini en yakın İngiliz makamına teslim etmeyi yükümlenmiştir. Aynı andlaşmanın 6. maddesi, devletin bilgisi altındaki köleliği meşru saymaktadır. Buna göre, İngiliz kruvazörlerinin, yalnızlıkla, kölelerin çalıştığı Osmanlı gemilerini zaptetmemeleri için, bu tür gemilerin, içindeki köle sayısını gösteren resmi bir belge taşımaları gerekmektedir.

Bu andlaşmanın hükümlerini yasalastıran *Üsera-yı Zenciye Ticaretinin Men'ine Dair Kanun*²⁶ ancak dokuz yıl sonra yürürlüğe girebilmiştir. Yasaya göre, Osmanlı ülkesinde köle ticareti yapılması, kölelerin Osmanlı ülkesine sokulması, ülkeden kara ya da deniz yoluyla nakledilmesi ve yabancı ülkelere satılması yasaklanmıştır. (m.1). Sahipleriyle yolculuk eden kölelerle ticari gemilerde çalıştırılan köleler bu yasağın kapsamı dışında tutulmuştur, ancak bu durumda bu kölelere ait birer kimlik belgesi bulundurulacak (m.2), bu belgenin gösterilememesi halinde köleler özgür sayılacak ve sahipleri de köle tüccarı muamelesi görecektir (m.3). Köle ticaretine dolaylı-dolaysız karışanlar, suç ortakları ve geminin kaptanı ilk seferinde bir yıl, tekrarı halinde artan sürelerle cezalandırılacaklardır (m.5). Yasa, köle ticareti yapan bir gemi ele geçirildiğinde, geminin sahibinden ya da kaptanından, gemide bulunan her köle için 5 Osmanlı lirası alınmasını ve bu paranın, yakalanan geminin mürettebatına prim olarak dağıtılmasını, bu paranın öden-

²⁴ *Ibid.*, s.177.

²⁵ *Ibid.*, s.188.

²⁶ *Lahika-i Kavanin*, I, s.422.

memesi durumunda ise geminin satılabilmesini öngörmektedir (m.9). Yasaya göre, köleler arasında çocukların da bulunması durumunda, ceza yasasının ilgili hükümlerinde belirtilen cezalar ayrıca uygulanacaktır. (m.6). Bu noktada, köle ticaretinin ceza yasasına göre suç sayılmadığını hatırlatmak gerekmektedir.

1890'da bu kez köle ticaretinin önlenmesine ilişkin Brüksel Anlaşması'na taraf olan²⁷ Osmanlı devleti, bu tarihten sonra da köle ticaretini engelleyebilmiş değildir. 1891'de valilere gönderilen bir talimatta,²⁸ süregelen köle ticareti yüzünden ülkeye getirilen Afrikalı köleler için iklim koşulları uygun olan İzmir'de bir kamp kurulacağı ve evli köleler için burada barınaklar yapılacağı bildirilmektedir. 1895 gibi geç bir tarihte yayınlanan bir talimat,²⁹ köle tüccarlarının belgelerde sahtecilik yaparak, denetimler sırasında köleleri yolcuların hizmetkarları olarak göstermeyi başardıklarını ve bu usule karşı önlem alınmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Yine 1895 tarihli bir başka talimat,³⁰ azat edilen ya da sahiplerinden kaçtıktan belirli bir süre sonra özgürlüğüne kavuşan kölelerin artık köle sayılmayacağını, buna karşın eski sahiplerinin şikayeti üzerine yakalanıp haksız olarak ve yargılanmadan cezalandırıldıklarını, bu durumun önlenmesi gerektiği bildirilmektedir.

Bu yasaklamalar yanında, yerleşik kurallar çerçevesinde varlığını sürdüren kölelik iki kategoriye ayrılıyordu: hiçbir zaman özgürlüğüne kavuşamayacak olan köleler ve özgürlükleri belirli koşullara bağlı olan köleler. Bu ikinci kategori de kendi içinde dört gruba ayrılmaktaydı: sahibinin ölümü üzerine özgürlüğüne kavuşacak olan köleler, sahiplerinden çocuğu olan ve başkasına satılamayan cariyeler, bir hizmet ya da mal karşılığında özgürlüğe kavuşacak olan köleler ve nihayet bedenlerinin yalnızca bir kısmı azat edilen köleler.³¹ Bu çerçevede, sözkonusu dönem boyunca yürürlükte bulunan ve 112. maddesiyle köleliği meşrulaştıran 1858 *Arazi Kanunnamesi*'nden söz etmek gereklidir. Yasaya göre, köle sahibi, kendi izniyle arazi edinen köle ya da cariyesinden, azat edilmelerinden önce ya da sonra o araziyi geri alamaz ve tasarruf haklarına müdahale edemez. Köle sahibi, kölesi azat edilmeden

27 Young, *agy.*, s.192.

28 *Ibid.*, s.184

29 *Ibid.*, s.182.

30 *Ibid.*, s.183.

31 Halis Eşref, *Külliyyat-ı Şerh-i Kanun-ı Arazi*, Dersaadet, Kütübhanesi Cihan, 1315, s.230-231.

önce ölürse varisleri de o arazi üzerinde hak iddia edemezler. Köle, azat edildikten sonra ölürse, arazi özgür mirasçılara geçer. Öte yandan, ender de olsa, bazı talimatlar, bir türlü önlenemeyen zenci köle ticareti nedeniyle ülkeye getirilen kölelerin hukuksal statüsünü düzenleyen hükümler içermiştir. Bunlardan birisi, 1887 tarihli bir talimatname,³² yasalara göre ülkede köle bulunmadığını, ancak ülke dışında doğup ülkeye köle olarak getirilen ve köle olduklarını iddia edenlerin askerlik hizmetinden bağışık tutulabileceklerini, ancak bu bağışıklığın bunların çocukları için geçerli olmadığını duyurmaktadır.

Bu örnekler, köleliğe karşı tutarlı bir tutumun benimsenemediğini, kölelerin, varlığı hem gerekli, hem de sakıncalı bulunan bir toplumsal kategori olarak hukuk düzeninin dışına itildiğini ortaya koymaktadır. Tıpkı kadınlar gibi köleler de Kanun-ı Esasi'nin tanıdığı hak ve özgürlüklerden, örneğin "Müsadere ve angarya ve cerime memnudur" diyen 24. maddeden yararlanabilecek durumda değillerdir.

³² Young, *agy.*, s.170.